

# הזבן בארץ-ישראל: בקר עם חטוטרת

זהר עמר



# הזבו בארץ-ישראל: בקר עם חטוטרות

## מבוא

הזבו (*Zebu*) הוא מין בקר שהיה מוכר במרחב ארץ-ישראל וסביבתה בתקופות שונות, כפי שעולה מעדויות היסטוריות וארכאולוגיות. שאלת כשרותו התעוררה בארץ-ישראל בראשית שנות החמישים של המאה העשרים וצצה מחדש בשנת תשס"ד. מדובר בפרשה מרתקת, שהעסיקה רבות את עולם ההלכה, ושהקהילה החרדית כולה געשה ורעשה סביבה. דומה שהיה זה המקרה הראשון שקריטריון המסורת הועמד בו באופן מעשי ומשמעותי במוקד מחלוקת הלכתית על קביעת כשרות של בהמה ושל חיה. אין המדובר בדיון תורני גרדא, אלא בסוגיה שהיו לה השלכות מפליגות שנגעו להבדלי השקפות הלכתיות בין חוגים דתיים שונים במדינת ישראל וכן לתזונת האדם ולכלכלתו. בכל העניינים הללו אעסוק במאמר זה.

בשער המאמר:  
דמות זבו בפסיפס  
גלגל המזלות  
בבית הכנסת  
בחמת-טבריה  
(צילום: עזריה  
אלון) ותמונת זבו  
מהדור, 2009  
למטה: זבו  
מברזיל, 2001



## בקר הזבו

בסוג בקר (*Bos*), שמוצאו בשור הבר (*Bos primigenius*), מבחינים בימינו על פי מחקרים גנטיים בשני מינים עיקריים: בקר הבית (*Bos Taurus*) ובקר הזבו (*Bos indicus*), שהוא בעל חטוטרת.<sup>1</sup> בשל הדמיון ביניהם היו חוקרים שנטו לסווג את הזבו כגזע של בקר הבית (*Bos primigenius indicus*) ולא כמין בפני עצמו.<sup>2</sup> מבחינה גנטית אין לחלוקה זו משמעות מעשית, שכן לשני המינים מספר כרומוזומים זהה (60), הם מוכלאים זה עם זה, ומעמידים צאצאים פוריים; אצל בני הכלאים החטוטרת לא תמיד ניכרת. לכן נהוג לסווג את גזעי הבקר – ללא קשר למיונם בסיסטמטיקה המודרנית – לקבוצת ארוכי קרניים ולקבוצת קצרי קרניים או לגזעי בשר ולגזעי חלב וכמובן לבקר דו־תכליתי.

השם זבו מקורו בשפה הטיבטית, במילה *ceba*, שמשמעותה חטוטרת, והשם נועד להבדיל מין בקר זה מהבקר האירופי. מקורו של הזבו כנראה בהודו – ושם הוא נחשב לבהמה מקודשת – אך הוא שכיח באזורים נרחבים בערבות הטרופיות של אסיה ואפריקה, ואף הגיע למרכז אמריקה ולדרומה; גזעי הזבו ההודיים הראשונים הובאו לארצות־הברית בשנת 1850 לערך, ובשנת 1870 הגיעו לברזיל. לזבו עשרות גזעים – על פי הערכה מספרם כשבעים וחמישה – וצבעו חום־אדמדם או צהבהב, אך שכיחים גם גזעים בגוונים אחרים. הוא מתאפיין במבנה גוף צר, ברגליים ארוכות, בקמטי עור גדולים מתחת לצווארו ובעיקר בגבנון (חטוטרת) שעל גבו. גבנון זה, בדומה לדבשת הגמל ולאליית הכבש, משמש כמאגר שומן, ומספק לזבו אנרגייה בתקופות מחסור, השכיחות בערבות שבהן הוא גדל. זני הזבו מתאפיינים בתנובת חלב מועטה יחסית. מין זה הוא בעל כושר הסתגלות לתנאי קיום קשים ושורר גם במרעה דל, והוא עמיד יחסית בחום וחסין בפני מחלות טרופיות רבות (כמו קדחת הקרצית). בשל כך נהגו – ואף נוהגים כיום – להכליא את הזבו לגזעיו עם בקר הבית לגזעיו על מנת לקבל גזע בקר לבשר המותאם לתנאי סביבה קשים. לשם כך גם הועבר הזבו לדרום אמריקה – אחד המקורות העיקריים כיום להספקת בשר בעולם.<sup>3</sup>

## המקורות הכתובים

במקורות העבריים אין הבחנה בין בקר בעל גבנון ובין בקר חסר גבנון, אלא אם כן נקבל את הפרשנות שהזבו הוא 'פרה מגמלת', דהיינו פרה בעל גבנון כגמל, הנזכרת בספרות חז"ל.<sup>4</sup> והיה גם מי שהציע שהמריא המקראי הוא הזבו.<sup>5</sup> פליניוס הזקן, בן המאה הראשונה לסה"נ, הזכיר את 'הבקר הסורי שאין

- 1 S. Hiendleder, H. Lewalski & A. Janks, 'Complete Mitochondrial Genomes of *Bos taurus* and *Bos indicus* Provide New Insights into Intra-species Variation, Taxonomy and Domestication', *Cytogenetic and Genome Research*, 120 (2008), pp. 150–156
- 2 'עצמון, גידול בקר, א, תל־אביב תשכ"ה, עמ' 25; J. Clutton-Brock, *A Natural History of Domesticated Mammals*, 2nd ed., Cambridge 1999, pp. 82–84
- 3 ח' הלפרין (עורך), האנציקלופדיה לחקלאות, ד: בעלי חיים, תל־אביב תשמ"ב, עמ' 717–724; 'א ארנון, 'בקר הבית', ע' אלון (עורך), החי והצומח של ארץ־ישראל, יב, תל־אביב 1988, עמ' 234.
- 4 ירושלמי, מועד קטן ג, ה (פב ע"ב; טור 814), השו"ת: גמלא דתורא' (בבלי, מועד קטן יא ע"ב).
- 5 ראו: מ' כסלו, 'מריא', על אתר, ג (תשנ"ח), עמ' 51–62.

להם קפלי בשר מתחת לצווארם, אך יש להם רבשת על גבם.<sup>6</sup> הבחנה זו מראה שהיו ידועים באותה העת גזעים שונים של זבו, ושזה בעל קפלי הבשר (כמו בהודו) לא היה שכיח באזורנו, כפי שעולה מרוב הממצא הארכאולוגי העיטורי.

## הממצא הארכאולוגי ופרשנותו

התפשטות הזבו החלה כנראה באלף השני לפסה"נ, לאחר שבויית וטופח בעמק האינדוס, ומשם הגיע למזרח התיכון, דרך תימן ומזרח אפריקה.<sup>7</sup> על פי המשתקף בממצא הארכאולוגי, בעיקר בציורים עתיקים, הזבו היה מצוי במזרח התיכון בעת העתיקה – במסופוטמיה כבר בתקופת הברונזה התיכונה<sup>8</sup> ובמצרים העתיקה מתקופת הממלכה החדשה (ראשית תקופת הברונזה המאוחרת).<sup>9</sup> הזבו מופיע הרבה בממצא הארכאולוגי מהתקופה הקדומה בארץ-ישראל, בעיקר בממצא האמנותי, אם כי על פי העיטורים לא תמיד ניתן להחליט אם הבהמה היא זבו או גזע הבקר הדמשקאי (שהוא בעל גבנון על עורפו, בעוד שאצל הזבו הגבנון הוא בכסיס הצוואר), אך אין לדבר משמעות על פי ההנחה שהבקר הדמשקאי הוא תוצר הכלאה בין הזבו לבין בקר הבית מהזון המקומי (בלדי).<sup>10</sup>



ראוי לציין שלא נערכה בדיקה שיטתית ומקיפה של היחס בין ציורים של בקר בית 'רגיל' (לרוב גזעים בעלי קרניים קצרות) ובין בקר הזבו, אך עושר הממצאים אינו מותיר ספק שהזבו היה מצוי במשק החי הקדום בארץ-ישראל, והעדויות על כך מתרבות מתקופת הברונזה המאוחרת (1550 לפסה"נ) ואילך. אמנם מדובר בממצא עיטורי, שבחלקו הושפע בוודאי מאמנות שמוצאה בחוץ לארץ, אך ברור שהוא משקף מציאות ראלית, וניכר שהמאיירים טרחו לדייק ולהבליט את המאפייני של הזבו – החטוטרות. מכל מקום תיארוך הגעת הזבו לארץ-ישראל עשוי להתקבל באופן ברור יותר על פי הממצא הזואוארכאולוגי (ראו להלן).

צלמית ברונזה של זבו, תל בית-שאן, המאה השתים-עשרה לפסה"נ (באדיבות עמיחי מזר)

6 Pliny the Elder, *Natural History*, VIII, 179 (trans. W.H.S. Jones [LCL], London 1989, pp. 124–125)  
 7 D.Q. Fuller et al., 'Across the Indian Ocean: The Prehistoric Movement of Plants and Animals', *Antiquity*, 85 (2011), p. 547  
 8 ש' בורנהיימר, החי בארצות המקרא, ב, ירושלים תשט"ז, עמ' 357; R. Matthews, 'Zebu: Harbingers of Doom in the Bronze Age Western Asia?', *Antiquity*, 76 (2002), pp. 438–446  
 9 D.J. Brewer, D.B. Redford & S. Redford, *Domestic Plants and Animals: The Egyptian Origins*, Warminster 1994, p. 84; H. Buitenhuis, 'Some Remarks on the Possible Development of Bos Taurus Breeds in the Near East', *Animals and Archaeology*, 3 (1984), p. 216  
 10 א' חניאל, 'להכרת הבקר הדמשקאי', השרה, ו (תרפ"ו), עמ' 199–202; ב' לב, המילון הנציקלופדי לבעלי חיים במשק החקלאי, תל-אביב 1981, עמ' 320.



כפי שציינתי לעיל, אין במקורות היהודיים הקדומים עדויות להבחנה בין מיני בקר בעלי גבנון לכאלה חסרי גבנון, ומסתבר שראו בהם מין אחד של בקר, שנכלל בשם הקיבוצי שור. אפשר למצוא אישוש לכך בממצא הארכאולוגי. הפסולונים הרבים של שור זכו שנמצאו באתרים פולחניים בארץ שופכים אור על הפסוקים מהמקרא המתייחסים לפולחן האילילי לשור, וליתר דיוק ל'עגל מסכה' (דברים ט, טז), העשוי זהב (שמות לב; מלכים א יב, כח; מלכים ב י, כט ועוד) ומתכות אחרות. אחת הדוגמאות המובהקות היא צלמית ברונזה של פר מגזע זכו שנמצאה בראש הר בצפון השומרון, במתחם פולחני המתוארך למאה השתיים-עשרה לפסה"ג.<sup>11</sup> ממצא של עצמות זכו שנמצא בתל דן בחדר המזבח, המתוארך לתקופת הברזל השנייה (המאה התשיעית לפסה"ג),<sup>12</sup> עשוי לאשש את הסיפור המקראי על הקרבת קרבנות הקשורים לפולחן עגל הזהב, כמו זה שהיה בדרך (מלכים א יב, כח-לב ועוד).



הכללתו של הזבן כמין בקר רגיל עולה בבירור מפסיפסי גלגל המזלות בבתי כנסת עתיקים, למשל בבית-אלפא, בנערן ובחמת-טבריה,<sup>13</sup> ששם נבחר הזבן לייצג את 'מזל שור'.<sup>14</sup> בפסיפס בבית הכנסת בציפורי נראה זכו ליד מזבח, בקטע המתאר הקרבת קרבנות, דבר המעיד שהיהודים לא ראו בזבו דבר חריג, אלא דווקא גזע המאפיין פר הראוי לקרבן.

אסקור כמה דוגמאות מן הממצא העשיר מארץ-ישראל ומסביבותיה.<sup>15</sup>

א. ציורים ותבליטים. על כלי חרס מתל נגילה (כ-30 ק"מ ממזרח לעזה) מתקופת הברונזה המאוחרת (1450-1550 לפסה"ג) מצויר פר בעל גבנון. ייתכן שהכלי נעשה בקפריסין, אך הוא עוטר ככל הנראה בארץ-ישראל.<sup>16</sup> בלכיש נמצא כלי גלילי משנהב ועליו פיתוחים ובהם

למעלה: זמיות זבו המייצגת את מזל שור בפסיפס גלגל המזלות (ראו חץ), בית הכנסת בבית-אלפא, המאה השישית לסה"ג  
למטה: זמיות זבו מצוירת על כלי חרס, תל נגילה, תקופת הברונזה המאוחרת

(באדיבות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה)

11 ע' מזר, "אתר הפר" – מקום פולחן קדום בהרי שומרון, קדמוניות, טו, 2-3 (58-59) (תשמ"ב), עמ' 61-63; הנ"ל, 'אתר פולחן מתקופת השופטים בהרי שומרון', ארץ ישראל, טז (תשמ"ב), עמ' 134-145.  
12 P. Wapnish & B. Hesse, 'Faunal Remains from Tel Dan: Perspectives on Animal Production at a Village, Urban and Ritual Center', *Archaeozoologia*, 4 (1991), pp. 9-86  
13 א' עובדיה, אמנות הפסיפס בבתי כנסת עתיקים בארץ ישראל מהמאה הרביעית עד המאה השביעית, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 27, 47.  
14 א"ל סוקניק, בית הכנסת בבית-אלפא, ירושלים תרצ"ב, עמ' 33 ולוחות י-יא.  
15 סיכום של רוב המידע על גזעי הבקר השונים בממצא הארכאולוגי ראו: ט' דיקשטיין, 'הבקר וגידולו בתקופת המשנה והתלמוד', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תש"ס.  
16 'תל נגילה', אחא"ח, ג, עמ' 1065.

נראים פרים בעלי גבנון בולט הנלחמים באריות. ממצא זה מתוארך גם הוא לתקופת הברונזה המאוחרת.<sup>17</sup>

בתל גריסה (ליד נחל הירקון, כ-4 ק"מ משפכו לים) נתגלה שבר כלי קרמי מקומי המתוארך לתקופת הברזל ועליו עיטור של זכו בשלמותו. לדעת משה שדה, שזיהה עצמות של מין בקר זה באתר, נראה שהעיטור נעשה בהשראת בעל החיים שהאמן ראה במקום.<sup>18</sup> בתבליטי לכיש, המתארים את כיבוש העיר על ידי סנחריב בשנת 701 לפסה"נ, נראים טיפוסים שונים של בני בקר, עם גבנון וכלי גבנון בין כתפיהם.<sup>19</sup> ציור של זכו נמצא על מזבח קטורת מהתקופה הפרסית בתל ג'מה (תל רעים) שבחבל הבשור.<sup>20</sup>



מימין: צלמית ברונזה של פר זבו שנמצאה ב'אתר הפר', צפון השומרון, המאה השתים-עשרה לפסה"נ (באדיבות עמיחי מזר)  
משמאל: ציור של זכו על מזבח קטורת, תל ג'מה, סמוך לקיבוץ רעים, התקופה הפרסית (באדיבות אפרים שטרך)

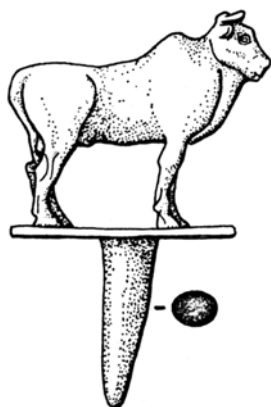
גלוסקמה מהמאה הראשונה לפסה"נ שנמצאה במערת קבורה בחקל-דמא (ירושלים) מעוטרת בדופנה הצר בתבליט של ראש פר בעל קרניים ארוכות וביניהן מזדקר גבנון. מעל הדמות כתובים שמו של האמן ומוצאו: אלעזר מבירות.<sup>21</sup> תבליט של זכו מעטר משקוף בעברת מן התקופה הרומית המאוחרת.<sup>22</sup> באיורים הממחישים סצנות שונות בכתב-היד המכונה 'ספר בראשית מווינה' (Vienna Genesis), ואשר נוצר כנראה במחצית הראשונה של המאה השישית לסה"נ, מופיע בקר בעל דבשת, למשל בתיאור רואים את יעקב חוצה את העדרים לפני פגישתו עם עשו.<sup>23</sup>

ב. פסלים וצלמיות. צלמית של זכו מהמאה השש-עשרה לפסה"נ נמצאה בגזר.<sup>24</sup> כמו כן נמצאה בראס אלשמרה (אוגרית) צלמית קטנה של זכו מתקופת הברונזה המאוחרת השנייה; הפר עומד על

17 O. Tufnell, Ch.H. Inge & L. Harding, *Lachish, II: The Fosse Temple*, London, New York & Toronto 1940, pl. XVIII  
18 מ' שדה, 'ההיבטים החברתיים, הכלכליים והסביבתיים במעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל I בראי הארכאולוגיה של ארץ ישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב תשס"א, עמ' 119, 190.  
19 D. Ussishkin, *The Conquest of Lachish by Sennacherib*, Tel-Aviv 1982, pp. 84, 110  
20 א' שטרך, התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג, עמ' 187.  
21 ג' אבני, 'צ' גרינהוט וא' טל, 'שלוש מערות קבורה חדשות מימי בית שני בחקל דמא שבנחל קדרון', קדמוניות, 99-100 (תשנ"ג), עמ' 103-105.  
22 'עברת', אחא"ח, ג, עמ' 1142.  
23 ראו את האיור אצל בורנהיימר (לעיל, הערה 8), עמ' 92.  
24 שם, עמ' 360.

מימין: יעקב חוצה את עדריו לפני מגישתו עם עשו. בין בעלי החיים מופיע זבו. מתוך כתב-יד וינה של ספר בראשית, המחצית הראשונה של המאה השישית לסה"נ

למטה: צלמית ברונזה של זבו, אוגורית, תקופת הברונזה המאוחרת



בסיס שטוח המצויד בתקע, שנועד כנראה להציבו בראש נס.<sup>25</sup> פסלון זבו נמצא גם בחצור, במקדש כנעני מתקופת הברונזה המאוחרת (המאה השלוש-עשרה לפסה"נ); לפר יש גבנון, אך קרניו נוטות קדימה בדומה לשור הבר האסייתי.<sup>26</sup> בבית-שאן נמצאה צלמית ברונזה של זבו מהמאה השתים-עשרה לפסה"נ.<sup>27</sup> מאותה תקופה נמצאה במכלול פולחני בשומרון צלמית ברונזה של פר בעל גבנון המזוהה כגזע הזבו.<sup>28</sup> ובשקמונה נמצא פסל של זבו מהמאה השישית לפסה"נ.<sup>29</sup>

ג. מטבעות. במטבעות שנטבעו בירושלים ערב מרד בר כוכבא, ושעל פניהם דיוקנו של הקיסר אדריאנוס, ובמטבעות שנטבעו בקיסריה בסוף המאה השנייה, מעוטר גב המטבע בזבו, עיטור המתאר את טקס ייסוד העיר מחדש.<sup>30</sup> פר עם גבנון בולט מופיע על גב מטבע מאנטיוכיה מימי הקיסר יוליאנוס (361-363 לפסה"נ). יוליאנוס העריץ את דת היהודים, שהתאימה להשקפותיו, במיוחד בתחום הקרבת הקרבנות, וייתכן שזו הסיבה להופעת השור על כל מטבעותיו הגדולים העשויים ארד.<sup>31</sup>



דיוקנו של הקיסר יוליאנוס על מטבע, על גב המטבע דמות זבו. אנטיוכיה, המאה הרביעית לסה"נ

(באדיבות קובי לידרמן)

25 du culte de El et de Baal C.F.A. Schaeffer, 'Nouveaux témoignages à Ras Shamra-Ugarit et ailleurs en Syrie-Palestine', *Syria*, 43 (1966), p. 9, fig. 5

26 ' ידין ואחרים, חצור, ג-ד, ירושלים תשכ"א, לוח CCCXLI.

27 ע' מור, 'ארבעת אלפים שנות היסטוריה בתל בית שאן', קדמוניות, 107-108 (תשנ"ה), עמ' 78.

28 ראו לעיל, הערה 11.

29 ' אלגביש, שקמונה לחוף הכרמל, תל-אביב 1994, עמ' 142.

30 ' משורר, מטבעות עתיקים, ירושלים 1979, עמ' 57; L. Kadman, *The Coins of Aelia Capitolina*, Jerusalem 1956, pl. VIII.

31 מטבעות דומים מארץ-ישראל ומסביבתה שעל גבם מתוארת חרישת עיר בשוורים, סצנה המציינת טקס יסוד עיר, יש לדוגמה גם מעכו, לכבודו של נירון (54-68 לסה"נ), ראו: L. Kadman, *The Coins of Akko Ptolemais*, Tel-Aviv & Jerusalem 1961, pl. X.

וכן מבירות לכבוד טיבריוס (14-37 לסה"נ) ולכבוד טיטוס (79-81 לסה"נ).

31 צ' שטאל, המטבעות בארץ ישראל בתקופה הרומאית, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 123.



**דמות זבו בפסיפס  
הבמה של הכנסייה  
על שם הדיאקון  
תומס, ואדי עיון  
מוסא, סמוך להר נבו**  
(באדיבות The Franciscan  
Custody of the Holy Land,  
Mt. Nebo, and the American  
Center of Oriental Research,  
(Amman)

ד. פסיפסים. בעלי חיים שונים, ובהם בקר זבו, נראים בפסיפסים בכנסיות מהתקופה הביזנטית בבית-גוברין (מח'טאת אלארדי),<sup>32</sup> בבית-שאן (כנסיית המרטיר בתל אצטבה)<sup>33</sup> וכן בעבר הירדן,<sup>34</sup> ולמשל בכנסיית משה בהר נבו שבעבר הירדן (המאה השישית לסה"נ), נראה זבו מתחת לעץ.<sup>35</sup> זבו מופיע גם בפסיפסים בבתי כנסת מתקופת התלמוד בארץ-ישראל: בנירים (מעון),<sup>36</sup> בפסיפס גלגל המזלות (במזל שור) בבית הכנסת שבבית-אלפא<sup>37</sup> בנערן<sup>38</sup> ובחמת-טבריה;<sup>39</sup> כולם מתוארכים למאה השישית לסה"נ, וחלקם פעלו כנראה גם בתקופה הערבית הקדומה. כמו כן מופיע זבו ברצפת בית הכנסת בציפורי, בקטע המתאר הקרבת קרבנות; ליד המזבח יש שור בעל גבנון וקרניים הפונות כלפי מעלה.<sup>40</sup>

### הממצא הזואוארכאולוגי

בעוד שהממצא העיטורי לכאורה פתוח לפרשנות, הרי הממצא הזואוארכאולוגי הוא חד-משמעי. ניתן להבחין בבירור בממצא בין בקר חסר גבנון לבין הזבו רק על פי חוליית החזה המפוצלת בקצה לשניים (thoracic vertebrae) – חוליה זו נועדה לתמוך בגבנון שעל הגב. חוליות כאלה נדירות יחסית

32 בודנהיימר (לעיל, הערה 8), עמ' 35.  
33 י' צפירי וג' פרסטר, 'חפירות משלחת האוניברסיטה העברית בבית שאן בשנים 1980-1994', קדמוניות, 107-108 (תשנ"ה), עמ' 96.  
34 M. Piccirillo, *The Mosaics of Jordan*, Amman 1993, pp. 135, 177, 179  
35 מ' פיצי'רילי, 'הר נבו – ששים שנות מחקר ארכיאולוגי', קדמוניות, 110 (תשנ"ו), עמ' 113-119, לוח 1.  
36 'מעון (נירים)', אחא"ח, ג, עמ' 968.  
37 סוקניק (לעיל, הערה 14).  
38 שם, וכן לוח א/2; י' נוה, על פסיפס ואבן, תל-אביב תשל"ח, עמ' 102. אף שהפסיפס הושחת עדיין ניתן לראות בבירור את הגבנון של השור.  
39 עובריה (לעיל, הערה 13).  
40 Z. Weiss, *The Sephoris Synagogue: Deciphering an Ancient Message through Its Archaeological and Socio-Historical Contexts*, Jerusalem 2005, p. 79



**דמות זבו בפסיפס בית הכנסת בציפורי**

(באדיבות זאב וייס, משלחת חפירות ציפורי, האוניברסיטה העברית בירושלים, צילום: ג' לרון)



**חוליה של זבו  
מחפירות עיר דוד**  
(באדיבות גיא בר־עוז,  
אוניברסיטת חיפה)

בממצא, אך ייתכן שהדיווח עליהן מועט מפני שלא תמיד עמדו החוקרים על החשיבות של סימן זה, ולכן לא ציינו אותו במפורש בדו"חות האוסטיאולוגיים, העוסקים בממצא העצמות. למרות זאת יש כמה דיווחים על מציאת חוליית שכמה של זבו באתרים בארץ.

בתל ג'מה נמצאה חוליה כזאת מתקופת הברונזה המאוחרת,<sup>41</sup> בדיר עלא (עבר הירדן) נמצאו חוליה אחת כנראה מתקופת הברונזה המאוחרת ושתיים מתקופת הברזל הראשונה.<sup>42</sup> ייתכן שניתן לשייך לזבו אחת מן הקרניים שנמצאו בגזר, קרן המתוארכת לתקופת הברונזה המאוחרת.<sup>43</sup> עצמות זבו נמצאו בחצור, במכלול של בית ארבעת המרחבים המתוארך למאה השמינית לפסה"נ.<sup>44</sup> וחוליית חזה אחת של זבו נמצאה בעיר דוד, מתחת למבנה הארמון, וזמנה לא מאוחר מתקופת הברזל.<sup>45</sup>

B. Hesse, 'Cattle and oxen', E.M. Meyers (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Oxford 1997, p. 442

A.T. Clason, 'Late Bronze Age–Iron Age Zebu Cattle in Jordan?', *JAS*, 5 (1978), pp. 91–93

43 ראו: דיקשטיין (לעיל, הערה 15), עמ' 56.

44 תודתי לפרופ' גיא בר־עוז לחלק מההפניות לממצא הזואוארכאולוגי. הממצא מחצור בתהליך פרסום. ראו: N. Marom, 'Iron Age II Faunal Remains from Tel Hazor', A. Ben-Tor et al., *Hazor, VI: The 1990–2009 Excavations: The Iron Age*, Jerusalem 2012

45 על פי דו"ח שהוגש לרשות העתיקות: N. Raban-Gerstel & G. Bar-Oz, 'Zooarchaeological Analysis of the Faunal Remains from City of David Visitor Center' (Unpublished Report), Jerusalem 2008, ירושלים.

בתל גריסה נמצאו שלוש חוליות של זכו מתקופת הברזל הראשונה.<sup>46</sup> חוליות של זכו מתקופת הברזל השנייה נמצאו בדרן (בחדר ליד מזבח),<sup>47</sup> בחורבת עוזה שבבקעת ערד,<sup>48</sup> בתל באר-שבע,<sup>49</sup> בתל מלחתא,<sup>50</sup> ובאזור מחלף מוצא.<sup>51</sup> עצמות זכו נמצאו גם באתרים מתקופות מאוחרות יותר; למשל בתל חשבון נמצאו עצמות מהתקופה הביזנטית או מימי הביניים,<sup>52</sup> וכיפו (כיכר השעון)<sup>53</sup> ובאתר משמר-דוד – מהתקופה הערבית הקדומה.<sup>54</sup>

ניתוח הממצא הזואוארכאולוגי מראה שהזכו היה מצוי בארץ-ישראל החל בתקופת הברונזה המאוחרת. ממצא זה עשוי לאשש את ההנחה שהממצא העיטורי משקף מציאות היסטורית שרווחה גם בארץ-ישראל ואינו רק פרי השפעה מסופוטמית ומצרית.

## הזכו בארץ-ישראל בעת החדשה

גזעי הבקר העיקריים בארץ-ישראל ובסביבותיה בעת החדשה היו: בקר ערבי (בלדי), בקר הגולן (ג'ולאני), בקר בירותי ובקר דמשקאי.<sup>55</sup> בבקר הדמשקאי קיימת דו-צורתיות מינית, כלומר קיים הבדל במראה בין הזכר לנקבה – על שכמו של הזכר יש כאמור על פי רוב גבנון. כבר הזכרתי את הסברה שגזע זה הוא תוצר הכלאה בין הזכו לבין בקר הבית מהזון המקומי (בלדי).<sup>56</sup> מחקר גנטי שנערך בשנים האחרונות על שמונה גזעי בקר במזרח התיכון (עיראק, טורקיה, סוריה ומצרים) הראה שבכולם יש רכיבים של זכו. הדומיננטיות של רכיבים אלה במזרח עיראק (כורדיסטן) רומזת שנתיה התפוצה של הזכו מדרום-מזרח אסיה לאיראן ולעיראק עבר באזור פאקיסטן ואפגניסטן.<sup>57</sup> מחקר כזה אינו יכול לתארך את ראשית חדירתו של הזכו למזרח התיכון, אך בהחלט תומך בהנחה שחלק מגזעי הבקר המקומיים שהיו בארץ-ישראל עברו תהליך הכלאה עם זכו.

כמשק היהודי המתחדש בארץ-ישראל השתמשו תחילה בגזע הבירותי והדמשקאי. מאוחר יותר השתמשו בהכלאות בין הגזעים הללו לבין גזע הפרה הפריזית כבסיס לרפת החלב.<sup>58</sup> בשנים 1952-1956 נערכו בארץ הניסיונות הראשונים להקמת עדרי-אם של בקר בשר שיתאים לתנאי

46 שדה (לעיל, הערה 18), עמ' 119, 190, 194.

47 ופניש והסה (לעיל, הערה 12).

48 M. Sade, 'Faunal Remains', I. Beit-Arieh (ed.), *Horvat 'Uza and Horvat Radum: Two Fortresses in the Biblical Negev*, Tel-Aviv 2007, pp. 289-297

49 מ' שדה, החי בארץ ישראל בראי הארכאוזואולוגיה בתקופת הברונזה המאוחרת והברזל, חיפה 2012, עמ' 125-126.

50 שם, עמ' 130-131.

51 שם, עמ' 113.

52 O.S. La Bianca & A. von den Driesch, *Faunal Remains: Taphonomical and Zooarchaeological Studies of the Animal Remains from Tell Hesban and Vicinity* (Hesban, 13), Berrien Springs, MI 1995, pp. 78, 215

53 תודתי לד"ר משה שדה על מידע זה.

54 תודתי לפרופ' גיא בר-עוז על מידע זה.

55 ש' בודנהיימר, החי בארץ ישראל, תל-אביב תשי"ג, עמ' 255-256; הלפרין (לעיל, הערה 3), ה, עמ' 549-554.

56 ראו לעיל, הערה 10.

57 C.J. Edwards, J. F. Baird & D.E. MacHugh, 'Taurine and Zebu Admixture in Near Eastern Cattle: A Comparison of Mitochondrial, Autosomal and Y-Chromosomal Data', *Animal Genetics*, 38 (2007), pp. 520-524

58 י' מרגולין, זואולוגיה: בעלי חוליות, ב, תל-אביב תשי"ד, עמ' 440; מ' דור, לכסיקון זואולוגי, תל-אביב תשל"ו, עמ' 270.

ישראל. לשם כך השתמשו בהכלאות בין גזעי בשר אירופיים (בעיקר הרפורד מאנגליה) לגזע הבקר המקומי (בלדי) והברהמה (גזע זבו שטופח בארצות־הברית מכמה גזעים הודיים ואחרים). צבעו של גזע זה הוא לבן־אפור־כסוף, והוא ניכר בגבנון, בקפלי בשר ובאוזניים ארוכות ושמוטות. כמו כן משתמשים עד היום בהכלאות בין הזבו מגזע הברהמה לבין גזעי בקר אירופיים.<sup>59</sup> למעשה השימוש בהכלאות עובר כל הזמן תמורות, שכן סוחרי הבשר, המייצגים את הצרכנים, מעדיפים את זני הבקר האירופיים, שבשרם רך ועסיסי בהשוואה לבשר הזבו, ומנגד דחיקתו של הזבו ממשק החי גורמת עם הזמן להחלשת החסינות של עדרי הבקר בפני קדחת הקרציות. היחס בארץ בין הברהמה לגזעי הבקר האירופיים (למשל סימפורד) בבקר המוכלא השתנה עם הזמן, ועל פי הערכות זהירות נע בעבר מכ־70–80 אחוז ועד כ־10 אחוזים – חלקו של הזבו בבקר המוכלא בשנת תש״ע – אך נתון זה כאמור משתנה כל הזמן. בקר נחשב כבעל מרכיב זבו אם לפחות 25 אחוז מדמו שייכים מבחינה גנטית לזבו; בשיעור קטן מזה תכונותיו התורשתיות של הזבו אינן משמעותיות בכל הקשור ליתרונות העמידות של הבקר.<sup>60</sup>

נעשו בארץ ניסיונות לגדל את גזע הברהמה הטהור לצורכי בשר, אך הם פסקו כמעט לחלוטין, משיקולים כלכליים – למרות משקלו הרב, בשרו וחלבו של הזבו מועטים, וקשה לשחטו בשל מזגו האלים. עם זאת עד היום מצויים ברחבי ארץ כמה עדרי זבו קטנים, ולפי מיטב ידיעתי במושב עמיקם קיים המשק היחיד שמגדל ברהמה טהורה לבשר בכמות מסחרית, ושמוכר פרים לרבייה ולהשבחה.<sup>61</sup>

## הפולמוס בשנת תש״י

בשנת תש״י (1950), כאשר מדינת ישראל הייתה במשטר הצנע, חיפשו מקורות לייבוא בקר – לאחר שעד קום המדינה היה משק הבשר מבוסס בחלקו על עדרים של ערבים. בין היתר הועלה הרעיון לשחוט בקר זבו שמקורו במדגסקר, ושאלת כשרותו



הופנתה לרב הראשי הרב ד״ר יצחק אייזיק הלוי הרצוג (תרמ״ט–תשי״ט, 1888–1959):

59 הלפרין (לעיל, הערה 3), ד, עמ' 718.

60 תודתי על מידע זה לד״ר מאורי רוזן, מרכז מקצועי ראשי לבקר בשירות ההדרכה והמקצוע במשרד החקלאות.  
61 גורי רוזן ממושב עמיקם מסר לי בשבט תשס״ט שהוא מגדל כ־600 בני בקר, 95 אחוז מהם מגזע ברהמה או בני כלאיים עם גזע זה. הם משמשים להשבחת גזעי פרות ולהקניית חסינות למחלות. את גרעין הרבייה הראשון הביא מברזיל, ומאחר יותר הביא שני עדרים של עגלות ברהמה טהורות מאוסטרליה. בגזעים שהוא מוכר איכות הבשר טובה, ולטענתו המוג של הברהמה תוקפני רק כלפי זרים, אך הם נאמנים ושקטים ביחסם לבעליהם, בבחינת ׳ידע שור קָהו׳ (ישעיה א, ג). בעדכון משנת תשע״ד הוא מסר שהעדר שלו מונה 700 ראשי בקר, מהם 100 ברהמות טהורות. בקיבוץ נאות־הכיכר פעלה בשנות השישים של המאה העשרים חווה מיוחדת לגידול זבו שמקורו ברודזיה, על פי דינה רוט, גני־תקווה (בת נאות־הכיכר).

הגיעה לי שאלה מועד הרבנים החרדים דצרפת, וזה תכנה: מציעים לסדר שחיטה כשירה בשביל ארץ ישראל במדגסקר, אך הבקר המובא מהודו, ששמו 'זבו', משונה קצת מהבהמות שלנו המצויות באירופא. וזהו השינוי, גופן קצת יותר גדול, הקרנים קצת יותר גדולות, והשינוי העיקרי הוא שיש סמוך לצוארן חטורת, שגבהה עשרים סנטימטר וממנה יוצאות למעלה שערות זקופות. והם, הרבנים, שואלים: (א) אם אין חשש, ודעתם שאין שום חשש, הואיל ומעלים גרה וכו', הכל כשוורים וכפרות שלנו שאנו אוכלים בשרם. (ב) שמא יש בהן ספק חיה טהורה ודמן טעון כיסוי.<sup>62</sup>

מתשובתו המלאה של הרב הרצוג עולה שהיו כמה תהיות על כשרותו של הזבו: האם ההבדל בין מראה הזבו למראה הבקר המוכר הוא שינוי 'רגיל', ואם כן הזבו נחשב לשור רגיל? ואם השינוי במראה הזבו הוא שינוי משמעותי, האם אפשר להתירו רק על פי סימני הטהרה שנזכרו בתורה או שמא זה יש צורך גם בקריטריון המסורת (כמו בעופות)? ומהו מעמדו ההלכתי של הזבו – בהמה או חיה? לשאלה זו יש השלכות הלכתיות מעשיות, למשל מצוות כיסוי הדם בשחיטה חלה על שחיטת חיה אך לא על שחיטת בהמה, ומנגד איסור אכילת חלב חל על בהמה אך לא על חיה.

תשובתו של הרב הרצוג נדפסה ב'קונטרס פני שור', שנערך בהשתתפות גדולי ירושלים, בתגובה על התרחשות קודמת. הרב הרצוג נטה להתיר את הזבו, אך במהלך בחינת הדברים פנה לקבל את חוות דעתו של הרב אברהם ישעיהו קרליץ (חזון איש, תרל"ט-תשי"ד, 1878-1953).<sup>63</sup> החזון איש אסר את בשר הזבו וטען שבלי מסורת אין להתיר בהמה לא מוכרת:

אחרי שידוע כמה החמירו רבותינו הראשונים והאחרונים ז"ל שלא לפרוץ גדר הראשונים ז"ל, אין לנו לנטות מדברי הגאון חכמת אדם בספרו,<sup>64</sup> שמנהגנו שלא לאכול בהמות וחיות אלא במסורת וכפי פשטן של דברי הש"ך [ה'שפתי כהן'] ס' פ' סק"א, ודלא כהפמ"ג [כה'פרי מגדים'] [...] אלא ודאי כונתו ז"ל שאין לנו אלא בהמות כבשים ועזים [...] ואף לדברי הפמ"ג לדידן אסור משום מנהג שקבע בחכ"א [חכמת אדם], וספרו התפשט בדורו בכל ארץ ליטא, אבל העיקר שדברי הש"ך הן כפי' [ורוש] החכ"א, ואין לפרוץ גדר במנהגן של ישראל, ואין לנו שום הכרח לזה, ודי לנו בבקר וצאן שבמסורת.<sup>65</sup>

חליפת המכתבים בין שני הרבנים, שכנראה רק חלקה מצוי בידינו, משקפת את הוויכוח ההלכתי ביניהם. הרב הרצוג, שפסק להיתר, סבר שלדעת רוב הפוסקים כשרות בהמה וחיה אינה דורשת מסורת. יתרה מזאת, הוא הסתייע בכלי מחקר המעידים שזבו הוא בקר רגיל, ושהשינוי במראהו אינו משמעותי, ולכן הוא נחשב מבחינה הלכתית כבהמה ולא כספק חיה:

סבורני שכשהמדע הזואולוגי קובע למשל שזו היא בהמה בייתית שמצויה רק בישוב ולא במדבר, ושהיא בהמה ולא חיה, היינו שהמבנה של גופה הוא מבנה הבקר לגמרי ואת הקרנות אנו רואים שאין בינם וקרני שור ולא

62 י"א הרצוג, פסקים וכתבים, ד, ירושלים תש"ן, סי' ב.

63 צ' יברוב, מעשה איש, בני-ברק תשנ"ט, עמ' קכב-קכג [להלן: מעשה איש]. על פולמוס כשרות הזבו ראו: ב' בראון, החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית, ירושלים תשע"א, עמ' 441-448.

64 הכוונה לרב אברהם דנציג, שקבע: 'לפי שאין אנו אוכלין אלא מה שקיבלו במסורת מאבותינו' (א' דנציג, חכמת אדם, וילנה תרמ"ד, כלל לו). בהמשך המאמר אעסוק בהרחבה במהות המחלוקת על הדרישה של מסורת לכשרות בהמה וחיה.

65 פורסם בכמה מקומות: ספר חזון איש: יורה דעה, בני-ברק תשל"ג, סי' יא; מרן בעל חזון איש, קובץ אגרות, א, בעריכת ש' גריינמן, בני-ברק תשל"ו, סי' צט; הרצוג (לעיל, הערה 62), סי' כא. 'שפתי כהן' ו'פרי מגדים' הם פירושים לשולחן ערוך, וראו עליהם להלן.

כלום, אלא המשונה היא החטוטרת שגובהה אי אלו סנטימטרים ושערות זקופות יוצאות ממנה, לית דינא ולית דיינא שחלבה אסור בהיכרת וש"צ [ושאין צורך] כיסוי, ושהיא בהמה לכל הדברים [...] למה נחוש לדבר כ"כ [כל כך] רחוק שמא בהמה שהכל קורים לה השור ההודי, ושמה בטיבטית היינו שור, ושהוא נראה שור בכל הפרטים, למה נחוש שמא איננו בסוג בהמה כלל, אלא חיה, מפני השינוי הקטן והרל הלזה?<sup>66</sup>

בין המצטרפים להיתר של הרב הרצוג היה הרב משולם ראטה, מגדולי אותו הדור.<sup>67</sup> לאחר שהחזון איש גילה שחושדים בו שהוא נוקט קו מחמיר, האוסר את המותר, הבהיר שאף שיש לזכו סימני הטהרה, אין להתירו. הוא היה נאמן לקו שהתווה הרב אברהם דנציג (תק"ח-תקפ"א, 1748-1820), בעל 'חכמת אדם', שאין להתיר מין חדש ללא קריטריון המסורת:

ובטוחים אנחנו שהוא טהור, בכל זאת בהנהגתנו שגדרו לנו רבותינו אנחנו מזהירים שלא לקבל מין חדש [...] יראו שאין כאן נטייה צדדית רק כן היא האמת שמימות הש"ך [רבי שבתאי כהן] ואילך יש לנו מנהג קבוע שלא לקבל שום מין חדש להביאו על שלחן ישראל, מפני גדר למאכלות אסורות אשר פרצה טהרה בישראל, ואין לנו לפרוץ גדר בזה, ואין לי ח"ו [חס ושלום] שום נטיה לאסור את המותר. רק לבי כואב בהיתר זה מפני שכל פרצה גוררת פרצות אחרות. מובטחני שישנו דעתם העדינה אחרי מכתבי זה, ויסימו שאין להתיר את השור לא מפני ספק טהרתו, אלא מפני מנהג שקבעו לנו רבותינו הגאונים ז"ל, החכ"א, הערוך השלחן [...]

ואמנם במכתב השני דנו שיש מסורת עליו, זהו ענין אחר שלא דנתי עליו, אבל מה אעשה כי גם בזה דעתי נוטה לנהוג בבהמות כמו בעופות שלא לשנות במקום זה מפני מסורת במקום אחר, וגם שלא לקבל עדות מכל אדם רק מגברא רבא. סוף דבר בזמננו ששואפים אל רפרמא אי אפשר לעשות דברים הנראים כמתירים את מה שנהגו בהם איסור.<sup>68</sup>

בתשובה זו התייחס החזון איש לטענתו של הרב הרצוג שיש לזכו מסורת ועל כן יש להתירו: 'הוא [הרב הרצוג] דרש וחקר בין משפחות ותיקות של יהודי בכל שהתגוררו בהודו מזה מאות בשנים, והוברר שנהגו היתר במין זה על פי מסורה והוראה של רבותיהם מדורי דורות'.<sup>69</sup> אולם החזון איש נקט גישה מחמירה שאינה מקבלת מסורת שאינה מן המרכז ההלכתי הליטאי. הוא גם לא היה מוכן לסמוך על חזוקה של מסורת יהודי בכל, ולכך היו מכוונים דבריו 'שלא לקבל עדות מכל אדם רק מגברא רבא'.<sup>70</sup> הוא אף העלה טענות של נוחות הלכתית ושל שמרנות המבקשת להימנע מהתמודדות עם שאלות הלכתיות חדשות: 'ונוח לנו להחזיק במסורת, וגם אם נקבל חדשים נסתבך בדין חלבן וכיסוי דמן'.<sup>71</sup> בתשובה זו גילה החזון איש שעמדתו הנחרצת בעניין ה'שור הודי' נבעה לא רק משיקולים הלכתיים טהורים, אלא גם ממניעים השקפתיים, כלומר מרצונו לבלום שאיפות לרפורמה בהלכה שפשטו בדורו.

66 הרצוג (לעיל, הערה 62), סי' כ.

67 מ' ראטה, קול מבשר, א ירושלים תשט"ו, סי' ט.

68 קובץ איגרות (לעיל, הערה 65), ג, בני-ברק תש"ן, סי' קיג; הרצוג (לעיל, הערה 62), סי' כב.

69 יברוב (לעיל, הערה 63), עמ' קכב.

70 על רקע זה ראוי לציין את סוגיית כשרותו של תרנגול הודו, שמקורו בעולם החדש, ושהותר אף שאין לו מסורת קדומה. אך היו שסברו שמוצאו אכן מהודו ולא מאמריקה, וההיתר נסמך לדעתם על מסורת אנשי הודו שנחשבים למהימנים.

ראו בהרחבה: ז' עמר, מסורת העוף, תל-אביב תשס"ד, עמ' 140-141.

71 קובץ איגרות (לעיל, הערה 65).

על פי מקורביו של החזון איש הלחץ שהוא הפעיל כנגד הרב הרצוג נשא פרי, וכנראה משלוחי הזכו לארץ הופסקו.<sup>72</sup> אך לאמתו של דבר דעתו של החזון איש לא התקבלה. בשר זכו יובא לארץ מאתיופיה בהשגחת הרבנות הראשית (בזמן שהרב הרצוג עדיין עמד בראשה) וצוות שוחטים ובודקים אשכנזים בירושלים. יתרה מזאת, שנים ספורות לאחר מכן כבר גידלו בארץ גזע זכו מיובא בשם ברהמה והכליאו אותו עם הבקר המקומי ועם גזעים מאירופה. בין זני הכלאיים המפורסמים אזכיר את הברפור (ברהמה והרפור) והשבראי (ברהמה ושרולה). המטרה הייתה ליצור גזע עמיד לתנאי האקלים החמים בארץ, שכן הגזעים האירופיים לא הורגלו לכך.<sup>73</sup>



בקר זכו ועגל מזן ברהמה בחוות נאות-הכיכר, שנות השישים של המאה העשרים (באדיבות דינה רוט; צילום: מיכה סלומון)

כאמור היזמה לייבא בשר ממדגסקר הייתה חלק מהמאמץ לספק את הביקוש הרב לבשר בשנותיה הראשונות של המדינה. אחד ממרכזי השינוק הגדולים ביותר של בשר באותה תקופה היה אתיופיה. בראשית שנות החמישים של המאה העשרים הקימו יזמים ישראלים באתיופיה (חבש) את חברת 'אינקודה' לשימורי בשר. השחיטה עצמה התקיימה בכמה מוקדים: באסמרה (כיום בירת אריתראה), בגונדר ובמקלה (אזור טיגרי) ותקופה קצרה גם בג'בוטי. השחיטה נעשתה בפיקוח הרבנות הראשית, והבשר הועבר במשאיות למפעל שבאסמרה, שהוקם בו בית מטבחים מודרני.<sup>74</sup> הבהמות שנשחטו היו לרוב בהמות משא דלות בשר מגזע הזכו, ובשרן הקשה עובד במפעל לשימורי בשר. הבשר נארז בקופסאות פח עגולות, ואלה נמכרו למכביר בארץ ושווקו גם במחנות הצבא בשם 'גולש'. השחיטה באתיופיה פסקה בשנת 1973, עם פרוץ מלחמת יום הכיפורים.<sup>75</sup> גזעי בקר הזכו נשחטו לאחר מכן עשרות בשנים בישראל ובהו"ל ושווקו כבשר למהדרין, כל זאת מבלי שהדבר עורר הסתייגות כלשהי, עד פרוץ הפולמוס מחדש בשנת תשס"ד.

72 ראו א' הלוי הורביץ, ארחות רבנו, ה, בני-ברק תשס"ה, עמ' קכא-קכב. יש לשים לב שגם הכותב שם נקט לשון זהירה באשר למהלך האירועים המדויק: 'כמדומה [ההרגשות שלי] שהביא בהמות לארץ והרב הרצוג הפסיק המשלוחים [...] וכנראה דברים קשים אלו של מרן הקדוש הפחידו את הר' הרצוג והוא נכנע והפסיק להביא את השור הלא כשר הזה'.

73 הלפרין (לעיל, הערה 3), ד, עמ' 718.

74 תמונה של המפעל מופיעה באתר 'נוסטלגיה', במדור 'מזון בצה"ל'.

75 את המידע מסר לי הרב יחזקאל אשלג (בני-ברק), שהיה אחד השוחטים באתיופיה (שיחה טלפונית בח' בשבט תשס"ט, 2 בפברואר 2009). ברומה לכך העיד בכתב הרב פנחס אייזנשטיין בשנת תשס"ד, ואביא מקצת דבריו: 'אני החת"מ [החתום מטה] מודיע בזה כי בשנים תשי"ט ותש"כ שימשתי בקודש מטעם הרבנות הראשית לארץ ישראל במדינת אריתריאה בעיר אסמרה (חבש – אתיופיה), השחיטה הייתה בפיקוחם של ראשי השוביים [השוחטים ובודקים] הידועים מעיה"ק ירושלים הל"ה [הלא הם] הרב שמעון ברמן זצ"ל, אאמו"ר [אדוני אבי מורי ורבי] רבי זאב אייזנשטיין זצ"ל [...] גם בבית המטבחים בעיה"ק ירושלים תוכב"א [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן] היו [ועדיין] שוחטים את זני הבקר הדומים לדרום אמריקאים עם חטורת וכלי חטורת וזאת במשך עשרות בשנים מבלי שום מערער ומפקפק. ועל זה בא על החתום פנחס אייזנשטיין'. ראו: י"פ אדלר, מסורת וסימני טהרה בבהמות וחיות, ירושלים תשס"ה, עמ' רס-רסא.

## הפולמוס בשנת תשס"ד

שאלת כשרותו של בשר הזכור<sup>76</sup> עלתה מחדש לדיון ציבורי בראשית חודש אדר תשס"ד וחוללה סערה גדולה בציבור החרדי.<sup>77</sup> היה זה בתקופה שמערכות הכשרות השונות השלימו בה את היערכותן לשיווק בשר לחג הפסח. תחילתו של הסיפור, לפי אחת הגרסאות, בשוחט תלמיד חכם שסייר בדרום אמריקה וגילה שכמעט כל הפרים שנשחטים שם במסלולי שחיטה מהודרת (גלאט) מקורם בזן הזכור. לפי גרסה אחרת מדובר ביצרן רצועות תפילין שהבחין שמשלוח העורות שקיבל היה שונה מהסחורה הרגילה, מפני שהייתה בהם צורת גבנון. גילוי זה הובא לידיעתו של הרב יצחק מרדכי רובין, רב שכונת הרנוף בירושלים. לאחר שהרב רובין בחן את הסוגיה הוא פנה אל הרב יוסף שלום אלישיב (תר"ע-תשע"ב, 1910-2012), שנחשב לבכיר הרבנים והמנהיגים של החרדים האשכנזים הליטאים, ושטח לפניו את הבעיה. הרב אלישיב כונן ועדת בדיקה מיוחדת שתברר ותלבן את הסוגיה באופן יסודי על מנת לקבל את כל הנתונים לפני ההכרעה ההלכתית.

### שבת פרה

הרב אלישיב ולצדו הרב נסים קרליץ, שעמדו בראש הוועדה, הכירו בהשלכות הציבוריות והכלכליות שעשויות להיות לפסיקה בעניין בשר הזכור, והחליטו שלא לפרסם את העניין עד שיתברר באופן סופי. ראוי לציין שבארץ אין כמעט שחיטה של פרים למהדרין, כך שהכרעה חפוזה לאיסור הייתה עשויה להביא למחסור בבשר לזמן ממושך,<sup>78</sup> ומנגד מדובר היה בנוק שעשוי לגרום להפסד של מיליוני שקלים. אולם כמה עיתונאים מהציבור החרדי לא עמדו בפיתוי והדליפו את הדבר. נראה שהפרסום הראשון היה בעיתון 'משפחה' מיום חמישי, י"ח באדר תשס"ד (11 במרס 2004). שער העיתון נשא את הכותרת הסנסציונית 'שערוריית הבשר הגדולה', ובכותרת הכתבה צוטטה שאלת הרב אלישיב: 'מדוע הכשילו כל כך הרבה אנשים?'.<sup>79</sup> החשיפה המוקדמת יצרה גל של בהלה וזרעה מבוכה גדולה בקרב חלק מהציבור החרדי, והשמועה נפוצה במהירות כאש בשדה קוצים. ביום שישי

76 נזכר גם בשמות ז'בו, שבו, סאבו ועוד.

77 רוב המידע הופיע בכתבות בעיתונים של הציבור החרדי. ראו למשל: י' רוט, 'פוסקי הדור הכריעו: מותר', מפתח העיר, כ"ד באדר תשס"ד (17 במרס 2004), עמ' 22; משפחה: גיליון מיוחד 'לסיכום שערוריית ה"שבו" שהסעירה את הציבור החרדי', כ"ה באדר תשס"ד (18 במרס 2004); א' בן-חיים, 'סערת הבקר', קול העיר בני-ברק, כ"ו באדר תשס"ד (19 במרס 2004), עמ' 16-17; ש' הררי וא' פולק, 'האמת על הזכור', שעה טובה, פרשת ויקהל-פקודי תשס"ד, עמ' 16-23, 64-67; ר' שיין, 'הפרה המשוגעת', בקהילה, כ"ה באדר תשס"ד, עמ' 34-37; י' סלומון, 'בעוף ובבהמה: מסורת וסימני כשרות', עולם החסידות, 114 (פסח תשס"ד), עמ' 51-60; המודיע, תוספת לגיליון ערב שבת ויקהל-פקודי, כ"ו באדר תשס"ד; 'שחוטני חוץ לארץ', יתד השבוע, כ"ו באדר תשס"ד, עמ' 21-24.

78 בעבר היו הטרפות נמכרות לסוחרים ערבים שמעבר לקו הירוק, אך בשנים האחרונות הדבר אינו אפשרי. לדברי גורמים הבקיאיים בנושא במציאות שנוצרה נאלצים העוסקים בשיווק בשר טרי להזדקק להיתרים של 'הפסד מרובה', שאם לא כן בהמה שנטרפה מושלכת לאשפה ללא כל תמורה. מסיבה זו מעדיפים לרכוש בשר מדרום אמריקה, הנחשבת כמוקד הספקה בין-לאומי, ועל כן אפשר להחמיר שם בכל חשש קטן של סרחה, כי הבשר שיוצא מקו הכשרות גלאט נמכר מיד למשווקים נכרים בהתאם לעלותו הבסיסית.

79 ביקורת אמיצה על דרך ההתנהלות הבלתי אחראית של כמה מהעיתונאים החרדים בעניין זה ראו: ש' הלפרין, 'כאסקופה הנדרסת ברגל אדם...ז'בו? כמה דברים אישיים על הקלות הבלתי נסבלת', שעה טובה, פרשת ויקהל-פקודי תשס"ד, עמ' 13-14.

שלמחרת יצאה בעיתון 'יתד נאמן' הודעה לציבור מטעם בד"ץ 'שארית ישראל':

אודות השמועות בענין החשש על הכשר המיובא מדרום אמריקה הנושא עדיין בבירור אצל מרנן גדולי הפוסקים שליט"א [שיחיו לאורך ימים טובים אמן] הבירור נוגע ומתייחס לכל עדרי הבקר ללא יוצא מן הכלל המצויים בברזיל, אורגוואי, ארגנטינה ובשאר ארצות דרום אמריקה מערכת הכשרות שע"י שארית ישראל

באותו סוף שבוע, ערב שבת פרה, החליטו משפחות רבות שלא לבשל את הבשר שקנו לכבוד השבת, אחרות הגעילו סירים וכלי אוכל בשריים.<sup>80</sup> בחלק מהשיבות נאלצו לזרוק מאות מנות חמין שהוכן לאותה שבת, שכמה כינוה 'השבת השחורה'.<sup>81</sup> הרב אלישיב עצמו הגיב בתדהמה וכמורת רוח על

ידיעות שהתפרסמו בעיתונות החרדית בדבר כשרות בשר הזבו למעלה, מתוך: 'קול העיר בני ברק', ערב ראש השנה תשס"ה מימין, מתוך: מעריב, מרס 2004

80 לאחר שהפרשה התבררה קבעו רוב הפוסקים שמי שבישל בשר זכו בכלים אינו צריך להגעילם מחדש. ראו: 'האם צריך להגעיל את הכלים?', קול העיר בני-ברק, ערב ראש השנה תשס"ה, עמ' 12.  
81 נ' וייס, 'על משמר הכשרות', משפחה, כ"ה באדר תשס"ד (18 במרס 2004), עמ' 12-13. הכינוי השבת השחורה ניתן במקור לשבת ה-29 ביוני 1946, שבה הטיל השלטון הבריטי בארץ-ישראל עוצר על יישובים רבים, ערך חיפושים נרחבים, החריס נשק ועצר רבים ממנהיגי היישוב היהודי.



ההפקרות התקשורתית. רבני הקהילות עמדו חסרי אונים מול שטף השאלות שהופנו אליהם, והנהגת גדולי התורה הייתה חייבת לספק תשובות מהירות.

### מסקנות ראשונות של הבריקה

הפרשה פורסמה כאמור באמצע תהליך הבירור שערך הרב אלישיב, ולכן מיד במוצאי השבת נערכה ישיבה מיוחדת בעניין, ובעקבותיה פורסמו כמה הבהרות. הוועדה שכראשותו של הרב אלישיב הגיעה למסקנה שהבעיה קיימת בעיקר בברזיל ובפרגוואי, שרוב עדרי הבקר שם הם הכלאה עם הזכו. אולם הוועדה הקפידה שלא לפרט את המדינות שיש בהן חשש של בשר זכו, כדי לא לפגוע בממונם של ישראל, שהרי החשש הוא רק למי שנוהג על פי פסיקתו של החזון איש. בגילוי דעת שיצא מטעמם לציבור ביום ראשון, כ"א באדר תשס"ד (14 במרס 2004) – ושנכתב בטיוטות רבות עד שהגיעו לנוסח מוסכם – נאמר שבמדינות אחרות בדרום אמריקה, דוגמת אורגוואי וארגנטינה, עדרי הבקר המוכלאים או כאלה שיש שינוי במראם הם מיעוט מכלל עדרי הבקר המוכאים לשחיטה, ולכן הבשר שנשחט שם מותר באכילה לכתחילה.<sup>82</sup>

ועדת הבירור קבעה אפוא כי אמנם נשחטו בהמות מגזע הזכו או כאלה שיש בהן ספק של הכלאה. אך השיקול המנחה בהכרעת הדין היה שמי ששחט באורגוואי ובארגנטינה יכול למכור את הסחורה ללא חשש, מפני שמדובר במיעוט ובספק מסורת; לפיכך יש להתיר לכתחילה את הבשר שכבר נשחט, מכוח היותו 'הלך אחר הרוב'. עיקרי הדברים פורסמו בהודעת הבהרה נוספת ביום שני, כ"ב באדר תשס"ד, על ידי הרב משה מרדכי קארפ, שעסק בעניין בשליחות הרב אלישיב:

עניין המסורת בבקר הנשחט הוא שאלה של מנהג (ההדגשות שלי) שהוקבע [שנקבע] ע"פ הש"ך והחכמ"א (וה'חכמת אדם') ולא שאלה של חשש איסור, הואיל וסימני הטהרה בבהמה לפנינו. ויסוד המנהג כפי שביאר מרן החזון איש] זצ"ל שהוא 'משום גדר למאכלות אסורות אשר פרצה טהרה בישראל ואין לפרוץ גדר בזה'. לפיכך במקום שרוב הבהמות אין בהם חשש הכלאות אזי גם על דעת המנהג והמסורת, הבשר הנשחט כשר לכתחילה.<sup>83</sup>

עם זאת בהודעה שיצאה מטעם הוועדה של הרב אלישיב הודגש שמעתה ואילך אין לשחוט בקר שיש בו חשש מהכלאה עם זכו.<sup>84</sup>

### תגובות גופי הכשרות

באותה עת שחטו בדרום אמריקה שלושה עשר גופי כשרות למהדרין מהמובילים בציבור החרדי, והם פעלו בכשלושים מפעלים ושיתפו פעולה עם אחד עשר יבואני בשר. פעילות זאת נעשתה בתיאום עם הרבנות הראשית לישראל ובאישורה. השחיטה התקיימה בחמש מדינות: ארגנטינה, ברזיל, אורגוואי, פרגוואי ומכסיקו.<sup>85</sup> עם פרוץ הפרשה, שהיו לה כאמור השלכות כלכליות עצומות, מיהרו כל גופי

82 רוט (לעיל, הערה 77).

83 בן-חיים (לעיל, הערה 77), עמ' 16.

84 רוט (לעיל, הערה 77).

85 על פי נתונים שמסר הרב עזרא הררי רפול, ראש מחלקת שחיטת חוץ ברבנות הראשית לישראל, כאשר התנהלה הפרשה.

הכשרות והיבואנים להגיב על הפרסומים ולהציג את עמדתם. בתחילה התנערו כולם מהחשד שמא הם מספקים בשר זכו, ואף מי שסברו שאין בכשר זה בעיה הלכתית נקטו עמדה זו. כמעט כל גופי הכשרות הציגו אישורים מקצועיים מהמפעלים בדרום אמריקה שהם אינם מייצרים בשר מגזע בקר הזכו או משום גזע של הכלאה עמו. ככל העיתונים והמקומונים של המגזר החרדי הופיעו מודעות הבהרה מטעם גופי כשרות אלה, בחתימת הרבנים שעמדו בראשם. הגל הראשון של פרסומים אלה הופיע כבר ביום ראשון, כ"א באדר תשס"ד.<sup>86</sup>

רבים מגופי הכשרות עירבו בקלחת רבנים חשובים נוספים על מנת לקבל הסכמה והכשר לבשר שמכרו. לכאורה עיקר הבעיה היה הבשר מברזיל, ועל כן פנו רבנים מהארץ אל הרב מאיר אברהם אילוביץ, אב בית הדין של קהילת החרדים בסאו פאולו שבברזיל, כדי לקבל ממנו פריטים והבהרות. במכתב ששלח אל הרב חיים כץ בחיפה כתב הרב אילוביץ שבברזיל נוהגים לשחוט בקר זכו, והסביר שבהמות אלה שוות במראן ובקומתן לבהמות הרגילות והגבנון שלהן קטן מאוד, ולפיכך אין הן בכלל איסור. לדבריו רוב השחיטה בברזיל מזן זה התקימה עוד לפני שנת תש"י, 'זמעולם לא שמענו פוצה פה

ומצפצף להטיל ספק בכשרות בהמות אלו'.<sup>87</sup> למכתב זה הצטרף הרב שמואל ואזנר והוסיף את חתימתו. הוא אף כתב שנראה כי אין מדובר בשינוי הגורם לשינוי המסורת, וכל שכן שבעל 'פרי מגדים' התיר בשר בהמה בלא מסורת, ולכן אין להחמיר ומותר לכתחילה לאכול בשר בהמה זו.<sup>88</sup> הרב ואזנר כבר התיר לפני כן בפסיקה תקדימית את הביזון האמריקני (*Bison bison*), שאין לו מסורת, ובין היתר הסתמך על כך שדברי בעל 'חכמת אדם' היו מקובלים רק בליטא, ושתקנתו לא חלה בארצות אחרות. עם זאת בסוגיית כשרות הביזון, כמו בפרשת הזכו, סייג הרב ואזנר את דבריו והדגיש שהיתרו נוגע לשחיטת חו"ל ולא לארץ-ישראל, שבה נחשב החזון איש כמרא דאתרא.<sup>89</sup> בדיון המצדד בהיתר של הזכו נטען גם שהבקר הנדון אינו זהה לזכו שאסר החזון איש, ורבים מרבני הברד"צים וגופי הכשרות נאחזו בתירוץ זה.<sup>90</sup>



**בית דין צדק דק"ק "נוה ציון" תנב"ץ**

בראשות הגאון רבי שלום כהן שליט"א

חידושי הגאון רבי ציון אבא שמואל זצ"ל

ת"ר י"ט ט"ו תמוז ה'תש"ד, תל אביב 4100600, טל. 072-6764884, פקס 072-6762823

ב"ה, ב"ג אהרן חיים"ד

# הבהרה!

הננו להודיע בשער בת רבים לכל היראים והמדקדים בכשרות, כי כל מוצרי הבשר לסוגיו העומדים תחת פיקוחנו, ועד הכשרות שע"י בד"ץ "נוה ציון" ומשווקים על ידי חברת "אשפר בשר בע"מ", הינם חלק למהדרין מן המהדרין לכל עדות ישראל, כאשר אנו מקפידים על החומרות והמנהגים בכל עניני כשרות הבשר לסוגיו אליבא דכולי עלמא.

כל הפרסומים והחששות שנתפרסמו בימים אלו בענין הבקר מסוג קאבו אינם שייכים כלל וכלל לשחיטה המהודרת שתחת פיקוחנו, מאז ומתמיד הקפדנו אך ורק על שחיטת בקר הידוע ומוכר בכשרותו מדורי דורות ללא כל חשש ופקפק.

ויחי רצון שלא תצא תקלה מתחת ידינו

*אשפר ציון ויבאו*

הרה"ט שלום כהן שליט"א
הרה"ט שלום בן שמואל שליט"א
הרה"ט שלום בן שמואל שליט"א

מודעת הבהרה  
דבר כשרותו של  
הבשר המיובא  
מדרום אמריקה  
(מפתח העיר/  
כ"ד באייר תשס"ד)

86 ראו לדוגמה 'יתד נאמן' מכ"ב באדר תשס"ד ו'המודיע' ו'מפתח העיר' מכ"ד באדר תשס"ד. המודעות שפורסמו בעיתונים אלה הן מכ"א באדר. נוסף על כך על לוחות המודעות בבני-ברק נתלו הודעות זמן קצר לאחר כתיבתן.

87 המכתב פורסם בעיתונים רבים. ראו למשל: שיין (לעיל, הערה 77), עמ' 37. והשוו לנוסח המכתב שפרסם אדרל (לעיל, הערה 75), עמ' רנח-רנט.

88 ראו: ח' כץ, 'בענין אכילת בשר שור ה'זכו'', ארחות (ביטאון המועצה הדתית חיפה), 56 (חנוכה תשס"ה), עמ' 41-43.

89 ש' הלוי ואזנר, שו"ת שבט הלוי<sup>3</sup>, י, בני-ברק תשס"ב, סי' קיד.

90 ראו: 'מרחן החזון איש לא דיבר על הזכו', שעה טובה, פרשת ויקהל-פקודי תשס"ד, עמ' 9-10.

לאחר שהחל להתפוגג הערפל, והמידע הלך והתברר לעומקו, נמצא שאין המדובר בעניין חדש ובגילוי מיוחד, משום שהזבו נשחט עד אז ללא כל עוררין, והיה מקובל לכל הדעות לשחיטת מהדרין. זקני השוחטים הוותיקים מירושלים העידו שהזבו נשחט בוודאות בירושלים, כמו הפרות ההולנדיות המוכרות, בלי שנדרשו לכך מסורת וחזקה, אף לשחיטת המחמירים ביותר. כמו כן התברר כי בשנת תשי"ט (1959) נשחטו פרות כאלה באתיופיה בהשגחת גדולי שוחטי ירושלים.<sup>91</sup>

אולם חשובה מכול הייתה חשיפת העובדה שכשנתיים לאחר פסקו של החזון איש יובא לארץ זבו מגזע הברהמה לשם השבחת גזעי הפרות המקומיות, ושאיש לא העיר דבר על כשרותם. הרב ישראל מאיר לוינגר העיד: 'בשנים תשכ"א עד תשכ"ג הייתי מנהל בית המטבחים בטבריה וזכורני שהביאו אז לשחיטה בהמות כאלו שהגיעו תחת השם "ברהמה" [...] מאז ועד היום מגודלות בהמות ז'בו תחת השם ברהמה, אלו או צאצאי הכלאה, ביניהן לבין גזעים אחרים במקומות שונים בעולם ובארץ, ואפילו במשקים שמקפידים על קיום מצוות'.<sup>92</sup>

ההערכה הרווחת של מומחי בקר הייתה שאחוז ניכר מתצרוכת הבשר הטרי בארץ מבוסס על צאצאים מהכלאות עם גזעי זבו שנעשו בעבר, ומצב דומה שרר בשוק הבשר בדרום אמריקה. לפיכך חשובה הייתה עמדתה של הרבנות הראשית לישראל. הרב עזרא הררי רפול, ראש מחלקת שחיטת חוץ ברבנות הראשית לישראל, אמר שבעבר, למרות המחלוקת הגדולה שהייתה בין הרב הרצוג לחזון איש, כבר קבעה הרבנות הראשית כי מותר לאכול את בשר הזבו, והכירה בכשרות של בשר מגזע זבו שיובא לארץ מאתיופיה ארוז בקופסאות. הוא אף אישר בעת הפולמוס בשנת תשס"ד שכמעט כל הבשר שנשחט עבור גופי הכשרות למהדרין הוא מגזע הזבו, ושמקורו בברזיל ובפרגוואי, אולם ציין שהכלאות של זבו קיימות גם בחלק מאזורי ארגנטינה וכן בישראל.<sup>93</sup>

בחלק ממערכות הכשרות היו מי שתמהו על העיתוי שבו התעוררה הפרשה, בין פורים לפסח, ועל הדרך שבה הועלתה. פרק הזמן שבין פורים לפסח ידוע כמועד מועדף למטיילי 'פצצות כשרות'.<sup>94</sup> כמה גם העלו את החשד שהסערה פרצה לא ממניעים הלכתיים טהורים בלבד, אלא שכרוכים בה מאבקים פנימיים קשים שבין מערכות הכשרות. באוויר עלה החשד שמדובר במניפולציה שנופחה מעבר לכל פרופורציה, מטעמים כלכליים אינטרסנטיים, כלומר שיקולים זרים סחפו את הרבנים ואת כל הציבור לפולמוס מיותר. היו שהזכירו שעד שהחלה הפרשה המליצו גורמים מסוימים דווקא להעדיף את צריכת בשר הזבו מברזיל, מפני שאחוז הסככות בו מועט יחסית – בממוצע 6 אחוזים לעומת 22 אחוזים בגזעים האחרים.

91 ראו עדויות שהביא הרב שמעון קרויזר, ממערך הכשרות של רבנות ירושלים: 'מאז ומעולם נשחטו הז'בו בירושלים, שעה טובה, פרשת ויקהל־פקודי תשס"ד, עמ' 9; 'הזבו נשחט בירושלים עשרות שנים בשחיטת ירושלים המהודרת, משפחה, כ"ה באדר תשס"ד (18 במרס 2004), עמ' 8.

92 י"מ לוינגר, 'פירוט בעלי חיים היכולים להיות כשרים', תהודת כשרות, 28-29 (תשס"ד), עמ' 33.

93 ריאיון עם י' אליטוב, משפחה, כ"ה באדר תשס"ד (18 במרס 2004), עמ' 14.

94 ש' הררי וא' פולק, 'האמת על הזבו', שעה טובה, פרשת ויקהל־פקודי תשס"ד, עמ' 18.

### תגובות הקהילות החרדיות שאינן מחוג הליטאים

אף שפרשת הזכו סחפה בתחילה את כל המגזר החרדי לגווניו, בסופו של דבר היה זה עניין ליטאי פנימי, שנגע לחוגו של החזון איש. הרב ואזנר התיר כאמור את בשר הזכו, ועם הזמן לא חששו רבים מגופי הכשרות שאינם מחויבים לחוגו של החזון איש להודות כי הם שוחטים זכו, ושמכחינתם מדובר בבקר רגיל. כך הבהירו בד"ץ 'העדה החרדית', בד"ץ 'אגודת ישראל', בד"ץ 'מהדרין' בראשות הרב אברהם רובין, בד"ץ 'יורה דעה' בראשות הרב שלמה מחפור, הכשר הרב משה יהודה ליב לנדא וכן גופי הכשרות בארצות-הברית. עם זאת חלק מגופי הכשרות טענו שהם לא שחטו זכו בשנים האחרונות,<sup>95</sup> והיו שאימצו את העמדה שהחזון איש לא התכוון כלל לזכו.<sup>96</sup>

### גישת הספרדים והתימנים

במכתבו הנזכר של הרב קארפ, שעסק בעניין כאמור בשליחות הרב אלישיב, נאמר במפורש: 'לאחינו הספרדים מכל החוגים אינו נוגע שאלה זו משום שלא קיבלו עליהם מנהג זה'.<sup>97</sup> הרב עובדיה יוסף בדרשתו הקבועה בבית הכנסת ה'יזדים', במוצאי שבת בכ' באדר תשס"ד (13 במרס 2004), ציטט את תשובתו של הרב ואזנר מ'שבט הלוי'<sup>98</sup> ואמר כי אין ספק שהזכו מותר.<sup>99</sup>



בקר זכו בחצר בית של משפחה יהודית בראייה, תימן, 1993 (צילום: ציון עוזרי)

95 טענה זו חשובה לשלילת האפשרות שעדיין שווק בהשגחתם בשר זכו קפוא בארץ; כרגיל חיי מדף של בשר קפוא מחולל הם ער חמישה-עשר חודשים, ואם הוא עובר תהליך עיבוד על ידי היבואן, חיי המדף עשויים להיות מוכפלים.  
 96 דרך אגב, הרב אלישיב קיבל בסופו של דבר את הטענה המחמירה שיש לחשוש שהכרעתו של החזון איש עסקה גם בזכו. כמו כן הוא החמיר שלא לשחוט גם בהמות שהוכלאו עם מין זה, אף אם אין רואים עליהן כל שינוי.  
 97 א' בן-חיים, 'סערת הבקר', קול העיר בני-ברק, כ"ו באדר תשס"ד (19 במרס 2004), עמ' 16.  
 98 ואזנר (לעיל, הערה 89).  
 99 ש' הררי וא' פולק, 'האמת על הז'בו', שעה טובה, פרשת ויקהל-פקודי תשס"ד, עמ' 66. במודעה מטעם כשרות בד"ץ 'בית יוסף' הובהר כי כל הבשר שבהשגחתם אינו מזון הזכו, וכן נאמר: 'כמו כן, לשאלת הרבים בדבר עצם השאלה

גם הראשון לציון הרב שלמה עמאר, שביטא למעשה את עמדת הרבנות הראשית, קבע בהחלטיות שהזבו הוא בקר טהור וצייץ שיש מסורת על כך. הוא ביסס את דבריו בין היתר על בירור עם רבנים תימנים חשובים שמסרו בשם זקני רבני תימן שהם אכלוהו.<sup>100</sup> אכן הרב שלמה מחפור, ראש כשרות 'יורה דעה', מסר בשם רבני תימן מהדור הקודם כי בתימן שחטו את הזבו. הרב מחפור, שפעל שנים רבות במסגרת ההכשר של הרב לנרא, הוסיף כי בבני־ברק שחטו כל השנים את הזבו ולא היו על כך עוררין.<sup>101</sup> מבדיקה שערכתי עם כמה מידענים עולה שהזבו היה מין הבקר (נקרא בקרה) המצוי ביותר בתימן, ושהגבנון השומני נחשב כמאכל משובח ונקרא ת'רבאניה.<sup>102</sup> ואף בתמונה שצולמה בשנת 1993 נראה בקר זבו בחצר בית של יהודים בראידה שבתימן.<sup>103</sup>

עדות מעניינת נוספת לאכילת הזבו במזרח עולה מהתכתובת של הרב הרצוג עם החזון איש. הרב הרצוג כתב כי על פי בדיקתו נהגו משפחות של יהודי בכל שהתגוררו בהודו מאות בשנים, לאכול את השור היהודי בהתאם למסורת שהייתה בידם ולהוראת רבותיהם מדורי דורות.<sup>104</sup>

### סופה של הפרשה

הפרשה נמשכה כשבועיים בלבד, ובמהלכם רעש וגעש עולם התורה. הייתה זו אחת הפרשיות ההלכתיות המרתקות שיצאו בשנים האחרונות מגבולות בית המדרש. אך הפרשה, שהיה בה הרבה 'בשר', נולדה בקול תרועה והסתיימה בקול ענות חלושה. מדוע וכיצד הסתיימה פרשה זו במהירות? ניתן להציע מספר תשובות על כך. כאשר התבררו העובדות, התגלה שאין המדובר בדבר חדש, ושאלו אינן זו כלל בעיה אמיתית וכבודת משקל כפי שניסו להציג אותה. נוסף על כך גם אם נתעלם מגורמים ומצדדים בעלי עניין שבחשו בקדרת הבשר, הרי הגישה ההלכתית המחמירה הייתה עשויה ליצור מציאות שאין הציבור יכול לעמוד בו.

### דיון וסיכום

הממצא הארכאולוגי מעיד שבקר הזבו היה מצוי בארץ־ישראל כבר בתקופת המקרא, אך הוא כמובן אינו יכול לקבוע בבירור אילו מהאוכלוסיות שהיו בארץ באותה העת השתמשו בו. לעומת זאת הממצא מתקופת המשנה והתלמוד, למשל פסיפסי בתי הכנסת, מראה בוודאות שהוא נחשב בקרב

שהתעוררה בבשר מזון "סבו", שאלנו את פי מרן פוסק הדור הראש"ל (הראשון לציון) רבינו עובדיה יוסף שליט"א, והורה לנו כי אין בבשר זה כל חשש וספק'. במודעה גם צוטטו המקורות המתניים ובהם הרב ואזנר. ראו: המשפחה, כ"ה באדר תשס"ד (18 במרס 2004), עמ' 5.

100 ראו ריאיון עם א' סגל, 'הזבו טהורות בוודאות – יש להם מסורת', שעה טובה, פרשת ויקהל־פקודי תשס"ד, עמ' 68.  
101 הרבנים פורסמו בכמה עיתונים וכן בדרשת שבת הגדול באותה שנה שתקציר שלה נדפס בירחון החינוכי של עיריית בני־ברק, מס' 5 (אייר תשס"ד).

102 תודתי לאבי, יוסף עמר, על המידע. השור: M. Piamenta, *Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*, I, Leiden, 1991, p. 56

103 צ' עוזרי, יהודי תימן: הדור האחרון, ירושלים 2005, עמ' 134. וראו שימוש רב בזבו כבקר שכיח בתימן בסרטון משנת [http://www.youtube.com/watch?v=y421mO\\_k1IE&feature=related](http://www.youtube.com/watch?v=y421mO_k1IE&feature=related): 1937

104 יברוב (לעיל, הערה 63), עמ' קכב.

היהודים כמיין שור. אין בדינו שום ראייה, אף לא מן הכתובים, שהייתה בתקופות קדומות הבחנה בין בקר 'רגיל', ללא גבנון, לבקר עם גבנון, ולפיכך נראה שכל הגזעים נחשבו כמיני בקר כשרים. אגב כך אעיר שמוצאם של כל בני הסוג בקר (*Bos*) בשור הבר (*Bos primigenius*), והרמב"ם אכן ראה בכולם 'שור', שהתורה התיירה, ושמוגדר 'מין בהמה'.<sup>105</sup> לנתונים אלה יש חשיבות להכרת תולדותיו של גזע הזבו בארץ בתקופה העתיקה, ויש להביאם בחשבון בדיון בזכו, שהיו בדורנו מי שראו בו מין בעל חיים חדש. מכל מקום דיוני מכאן ואילך מתמקד בפן ההלכתי ולא בפן ההיסטורי.

### על מה נסבה המחלוקת ההלכתית?

כל הראשונים, ובהם למשל הרמב"ם, ואף אחרוני הראשונים, כמו ר' יוסף קארו, בעל 'שולחן ערוך', ור' משה איסרליש (הרמ"א), פסקו שניתן להתיר חיה ובהמה באמצעות סימני הטהרה שנפרשו בתורה,<sup>106</sup> ושהדרישה למסורת נזכרה רק באשר לעוף.<sup>107</sup> לכאורה תביעה הלכתית לקריטריון המסורת גם לבהמה ולחיה הופיעה לראשונה בספרו של הרב אברהם דנציג מווילנה 'חכמת אדם':

סימני בהמה וחיה נתפרשו בתורה והם ב' סימנים מעלת גרה ופרסותיה סדוקות ויש חילוק בין חיה לבהמה, דרם חיה טעון כיסוי וחלבה מותר [...] לפי שאין אנו אוכלין אלא מה שקיבלו במסורת מאבותינו [ההדגשה שלי], כדלקמן סי' ר'.<sup>108</sup> וא"כ [ואם כן] אסור לנו לאכול מן החיות רק הצבי שניכר לנו ולכן לא העתקתי הסימנים והרוצה לידע ימצא בש"ע [ב'שולחן ערוך'] סימן עט וסימן פ'.<sup>109</sup>

ייתכן שבעל 'חכמת אדם' פסק שהדרישה לקריטריון המסורת היא רק לשם הבחנה בין בהמה לחיה, אך מדברי הסיפא, שבהם הזכיר את סימן עט ב'שולחן ערוך', אפשר להבין שהוא התכוון שאין לאכול חיות אלא רק במסורת. עם זאת האם העובדה שהוא דייק והתייחס רק לחיות, ואף הזכיר את הצבי, פירושה שהוא לא חשש לבהמות?

למעשה ניתן למצוא נוסח זה כמאתיים שנה לפניו, בדברי הרב שבתי כהן (הש"ך, שפ"ב-תכ"ג, 1621-1662), בעל 'שפתי כהן', בפירושו ל'שולחן ערוך' סימן פ, סימן קטן א, העוסק בסימני הבחנה בין בהמה לחיה: 'ולפי שאין לנו עתה אלא מה שקבלנו במסורת, וכדלקמן ספ"ב גבי סימני העוף קצרותי [ההדגשה שלי]'. נראה שהש"ך התכוון כאן רק להבחנה בין בהמה לחיה, ולא לכשרותם לאכילה, וההפניה לסימן פב, העוסק בסימני עוף טהור, מתייחסת להבהרת משמעות קריטריון המסורת הנדרש בעוף, והמוחל כאן רק על ההבחנה בין בהמה לחיה; אם קריטריון המסורת דרוש לעצם האכילה – מדוע קיצר הש"ך בדבר כה חשוב, ומדוע לא הביא דרישה זו בסימן עט?

ר' יוסף ב"ר מאיר תאומים (תפ"ז-תקנ"ב, 1727-1792), בעל פירוש 'פרי מגדים', כבר תמה על נוסח דבריו של הש"ך, שלכאורה ניתן להבין מהם שקריטריון המסורת דרוש גם בכשרות בהמה. הוא הסביר שהכוונה בדברי הש"ך היא שאין לסמוך רק על סימני הקרניים כדי להבחין בין בהמה לחיה,

105 הרמב"ם, משנה תורה, הלכות מאכלות אסורות א, ח, יב.

106 שם א, ב; שולחן ערוך, יורה דעה, סי' עט.

107 בבלי, חולין סג ע"ב.

108 בקשר לעופות.

109 דנציג (לעיל, הערה 64).

דבר שיש לו השלכה על אכילת החלב אך בוודאי לא על הבשר, שהוא מותר.<sup>110</sup> פוסקים חשובים נוספים הבינו את האמור ב'שולחן ערוך' ואף את דברי הש"ך כהבנתו של בעל 'פרי מגדים'<sup>111</sup> שנים רבות בטרם החלה פרשת הזבו.

לחזון איש הייתה פרשנות שונה לדברי בעל 'חכמת אדם' והש"ך, ולדעתו: 'אין לנו לנטות מדברי הגאון חכמת אדם בספרו, שמנהגנו שלא לאכול בהמות וחיות אלא במסורת וכפי פשטן של דברי הש"ך ס' פ' סק"א, ודלא כהפמ"ג'.<sup>112</sup> האומנם זה 'פשטן של דברי הש"ך'? וגם אם כן, מדוע אין לסמוך על פוסקים גדולים אחרים ולדחות דורי דורות של פסיקה הלכתית שלא חששה לכשרות בהמות וחיות בלא מסורת?

על פרשנות הדין הזה נסב למעשה הוויכוח בין הרב הרצוג לחזון איש. הרב הרצוג ייצג את הגישה שאין לתבוע קריטריון של מסורת לכהמה ולחיה, וראה בכך חומרה יתרה, האוסרת את המותר. ולעומתו החזון איש ראה את עצמו מחויב לשמר את הגישה ההלכתית הליטאית, המיוסדת לדבריו על 'מנהג שקבעו לנו רבותינו [ההדגשה שלי] הגאונים ז"ל, החכ"א, הערוך השלחן',<sup>113</sup> וכנראה רק הם נחשבו בעיניו בגדר גברא רבא, ואילו על רבני קהילות אחרות, כחכמי בבל, לא סמך. הוא שב והדגיש את המחויבות לבעל 'חכמת אדם', ש'ספרו התפשט בדורו בכל ארץ ליטא [...] ואין לפרוץ במנהגן של ישראל, ואין לנו שום הכרח לזה, ודי לנו בבקר וצאן שבמסורת'.<sup>114</sup> אך האומנם רק ל'רבותינו' שבליטא יש תוקף הלכתי, והאם רק הם משקפים את 'מנהגן של ישראל'?

אין ספק ששני הפוסקים, הרב הרצוג והחזון איש, ראו עצמם מדברים בשם האינטרס הכללי-ישראלי – הרב הרצוג כרב ראשי, שפסיקתו מגובה לדבריו ב'גדולי תורה בירושלים',<sup>115</sup> ושאמור

להכריע בסוגיית כשרות של בקר שכה היו זקוקים לו באותה העת בארץ; ומנגד החזון איש, שראה את עצמו גודר פרוצות בישראל בגלל רוח הרפורמה שלדבריו פשטה בזמנו בארץ. כאשר עלתה בשנית שאלת כשרות הזבו דבק הרב אלישיב כנאמנות בתפיסה זו.

למעשה הייתה לפרשה זו השלכה הלכתית על חוג מצומצם יחסית במגזר החרדי, על הזרם הליטאי, הפוסק לפי החזון איש, אך לא על רוב חצרות החסידות, לא על הספרדים והתימנים ולא

מתוך: 'משפחה', כ"ה באדר תשס"ד



110 ר' יוסף תאומים, 'פרי מגדים', יוסוף תרט"ו, 'שפתי דעת' על 'שפתי כהן' לשולחן ערוך, ס' פ, ס"ק א.  
 111 ר' צבי הירש שפירא, דרכי תשובה, לשולחן ערוך, וילנה תרנ"ג, ס" פ, ס"ק ג; ר' ישראל יהושע טרונק מקוטנא, יבין דעת ליוורה דעה, פיוטרקוב תרצ"ב, בסוף ס' פ, ס"ק א; ר' יעקב חיים סופר, כף החיים, ירושלים תשכ"ט, ס" פ, ס"ק ה.  
 112 ספר חזון איש: יורה דעה (לעיל, הערה 65).  
 113 קובץ איגרות (לעיל, הערה 68); הרצוג (לעיל, הערה 62), ס' כב.  
 114 קובץ איגרות (לעיל, הערה 65).  
 115 הרב הרצוג כתב בפתחה ל'קונטרס פני שור': 'בעריכתי אני ובהשתתפות גדולי תורה בירושלים עיה"ק ת"ו [עיר הקודש תיבנה ותיכונן], כולל הוכחות ת"ל ברורות כשמש בצהרים' (הרצוג [לעיל, הערה 62], ס' כ).

על גופי הכשרות בחו"ל (בארצות-הברית, בדרום אמריקה, באוסטרליה ובדרום אפריקה).<sup>116</sup> ואין צריך לומר שהפרשה לא נגעה לרוב המגזר הדתי, שאינו נמנה עם החרדים, ושמרבית הציבור החילוני לא שמעו עליה כלל. ביסוד הפרשה עמדה למעשה השאלה אם ניתן להחיל על כלל ישראל תפיסה מחמירה המאפיינת חוג קטן יחסית, תפיסה שאין לה כמעט הדים בספרות ההלכה בדורות האחרונים (לכד מדברי הש"ך לפי פרשנות 'חכמת אדם'), ושאצל הראשונים אין היא מופיעה כלל. הרי גם לדעת המחמירים מדובר בכיצורו של מנהג ולא באיסור, והאם אין חשש שהחלת הגישה המחמירה תיצור רושם שהאחרים לכאורה מקלים – או אינם מקפידים מספיק – במצוות, ויצא לעז על דורות של ראשונים שנהגו כך בהיתר, לכתחילה ולמהררין?

אך בפרשה זו התברר שכוחם של המחמירים היה כה רב, שהם הצליחו לזעזע ולהסעיר את כל הקהילה החרדית, והשפיעו על התנהלותן של כל מערכות הכשרות למהדרין. בעקבות פרשה זו הפסיקו כמעט כל גופי הכשרות לשווק בשר מברזיל ומפרגוואי, בשר שמכוסס ברובו על גזעי הזכו. אולם דומה שבסופו של דבר גוועה פרשה זו משום שהשלכותיה היו עשויות להיות מרחיקות לכת בחומרתן, ולהוביל לגזרה שרוב הציבור אינו יכול לעמוד בה.<sup>117</sup> לפי הערכות של מומחים לגידול בקר, וכפי שידוע כל מי שמעורה היטב בשוק הבשר, רוב הבקר בארץ ובחו"ל מעורב בדרך זו או אחרת בהכלאות של גזעי זכו, גם אם אין הדבר ניכר באופן חיצוני. יש היום בעולם עשרות גזעי זכו, ונעשות הכלאות כה רבות ביניהם ובין גזעים אחרים שלא תמיד ניתן בכדיקת ראייה (גם של מומחים) להבחין בבקר שהוא טהור או מוכלא ב'דם' זכו או מ'תולדות המורכב'.<sup>118</sup> זאת ועוד, גזעי

116 בידי תשובה ללא תאריך בעניין כשרות הזכו שכתב הרב משה שטרנבוך, אב בית הדין של העדה החרדית בירושלים, לקהילת יוהנסבורג, ששם שימש בעבר כרב: 'במענה למכתבו, מעולם לא אסרתי, ולהיפך כשבאתי לדרום אפריקה וסודר שחיטה משלנו, נשאלתי והתירתי בפשיטות, שזה לא משונה שתהא כמין אחר, ולכן בשינוי כזה לא צריך מסורת כמו שיבואר. ובארץ ישראל בימים אחרונים יש פולמוס בזה, ויש נמנעים לאוכלו וע"ז [ועם זה] פרסמתי שלעדה החרדית בשחיטה בדרום אמריקה כשנתיים נתברר שלא הגיעו כלל מאלו, ואדרבה בארץ ישראל בשחיטה מקומית הם מצויים שהביאו מאוסטרליה לשחוט וכן מרמת הגולן מסוג "ברמר" שאותו שאלה בחטורת גבוה כמו "בשבו", והכליאי בו בהמות הרבה. ונראה שגם ל"חזון איש" זצ"ל אין שום חשש [...] ובשאלה שנשאל החזון איש ב"שבו" ממדגסקר דשונה לגמרי מהמקובל [...] אצל החזון איש זצ"ל הגיע סוג חדש שלא שמענו שיהודים אוכלים אותו, ומקובל אצלם לכשר, ונגע לאיים בהורו בלבד ולא התפשטו בעולם ורצו להביאו לארץ ישראל, ואם אכלו שמה בסביבה כמה יהודים אין בזה מסורת לסמוך על, אבל כאן אוכלים עד עכשיו בארץ ישראל ואמריקה (אוכלים בקוסטה ריקה בהמות ברמר ושבו) באוסטרליה ודרום אפריקה ריבי רבבות חרדים, וכבר כתב הנצי"ב [הרב נפתלי צבי יהודה ברלין] זצ"ל אודות תרנגול הורו דמשונה מאד שאוכלים היום, שאין בזה מסורת גמורה, מסיק מאחר שנתפשט, שרבבות התחילו לאוכלה כמסורת ומותר, וכל שכן כאן שעיקר הדין בבהמה שצריך מסורת חידוש [וההדגשות שלי] היא, ונתפשט בישראל שאין זה שינוי גמור, כמדומני שבדואי אין מקום לחומרא זו ודינו כמסורת [...] וכבר כתבתי לו שכאן בעדה החרדית הוראה ברורה לא לשחוט בכל שינוי, כיון שיש מדקדקים לעצמם כן. אבל מעולם לא יצא הוראה לאסור, ואצלכם ודאי מאן יהיב לן משופרי דשופרי דהאי בישראל ואכילנא מינה, שכשר לכולי עלמא גם לכתחילה, ואפילו לדעת החזון איש זצ"ל וכמ"ש [וכמו שנאמר] ויאכלו ענוים וישבעו'. תמצית תשובה זו פורסמה בספרו: תשובות והנהגות, ה, ירושלים תשס"ט, סי' ז.

117 וכך כתב הרמב"ם: 'בית דין שנראה להם לגזור גזרה או לתקן תקנה או להנהיג מנהג, צריכין להתישב בדבר ולידע תחלה אם רוב הצבור יכולין לעמוד בה [...] הרי שגזרו בית דין גזרה ודמו שרוב הצבור יכולין לעמוד בה, ואחר שגזרו אותה פקפקו העם בה ולא פשטה ברוב הצבור, הרי זו בטלה, ואינן רשאים לכופף את העם ללכת בה' (משנה תורה, הלכות ממרים ב, ה-1).

118 ניתן אמנם לעשות בדיקה גנטית, אבל שיטה זו יקרה ולא ישימה בתעשיית בשר שנשחטים בה בכל שנה אלפי פרטים, וגם על תקפותן של בדיקות גנטיות בהלכה אין תמימות דעים.



הזכו נחשבים מבחינה גנטית לאותו מין של גזעי בקר אחרים; הם מתעברים זה מזה ומעמידים צאצאים פוריים, ולפיכך הם טהורים, כדברי הכלל: 'ואין מין טמא מתעבר ממין טהור כלל'.<sup>119</sup> אגב כך אעיר שאין משמעות לטענה שהחזון איש התכוון לגזע זכו אחר מאלה הקיימים היום למשל

בדרום אמריקה, שהרי אבותיהם של אותם גזעי זכו מוצאם אף הוא מהודו, ואין שום ודאות שה'שור ההודי' שעליו היה פולמוס בשנת תש"י לא נמנה עמם. הרב אלישיב קבע בצדק לשיטתו בפרשת הזכו בשנת תשס"ד, שיש לחשוש שמדובר באותו גזע בעייתי שדן בו החזון איש.<sup>120</sup>

האם משמעות הדבר היא שלפי שיטת החזון איש רוב הבשר שנאכל ברוב ארצות העולם נתון בספק? והאם עד שהחלה הפרשה הוטעו רכבות שומרי מצוות מעם ישראל, ובהם רבנים גדולים, ונכשלו חס ושלום באכילת בשר מסופק? איש אינו טוען זאת, שהרי 'מה בהמתן של צדיקים אין הקב"ה מביא תקלה על ידם, צדיקים עצמם לא כ"ש [כל שכן]'.<sup>121</sup> עם זאת הבעיה אינה מוגבלת לשוק הבשר, שהרי שאם נחמיר בכך נוכל להעמיד בספק גם את השימוש בחלב ובמוצריו, בהתאם לכלל ש'היוצא מן הטמא – טמא, והיוצא מן הטהור – טהור'.<sup>122</sup> כך אנו עלולים לאסור גם את השימוש בעורות לצורכי קלף לספרי תורה ולמזוזות, שהרי מותר לכתוב רק על בעלי חיים טהורים,<sup>123</sup>

הנאכלים 'ממין המותר לפיך'.<sup>124</sup> מדובר כאן במדרון חלקלק ומסוכן, שסופו מי ישרנו. ואכן בשל ההשלכות מרחיקות הלכת והאחריות שעמדה לפתחם של כל הגורמים שעסקו בדבר, מיהרו להסיר פרשה זו – לפי שעה – מסדר היום הציבורי והתורני.<sup>125</sup>



מתוך: 'משפחה', י"ח באדר תשס"ד

119 הרמב"ם, משנה תורה, הלכות מאכלות טהורות א, יג. ויסוד הדברים בדברי ר' יהושע בן לוי: 'לעולם אין מתעברת לא טמאה מן הטהור ולא טהורה מן הטמא' (בבלי, בכורות ז ע"א).

120 הרב אלישיב קיבל את הטענה המחמירה שיש לחשוש שהכרעתו של החזון איש עסקה גם בזכו. כמו כן הוא החמיר שאין לשחוט גם בהמות שהוכלאו עם מין זה, ואפילו אם לא רואים עליהן כל שינוי. ראו: 'אליטוב', "אם החזון-איש היה חי, בלי ספק הוא היה אוסר" – קבע מר"ן הגרי"ש אלישיב, משפחה, כ"ה באדר תשס"ד (18 במרס 2004), עמ' 2.

121 בבלי, כתובות כח ע"ב; חולין ה ע"ב.

122 משנה, בכורות א, ב.

123 הרמב"ם, משנה תורה, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה א, יד.

124 שולחן ערוך, אורח חיים לב, יב.

125 כל גופי הכשרות (למעט חברת 'עטרה' שבהכשר בד"ץ 'בית יוסף' והכשר הרב לנדא) הפסיקו לייבא בשר מברזיל ומפרגוואי, והוא מיובא בעיקר מארגנטינה ומאורוגוואי. גם בארצות אלה עדיין יש חשש לקיומם של עדרי בקר מעורבים (פרטים של גזעי זכו עם גזעים אחרים) או תוצרי הכלאות שלא ניתן לערוך להם בדיקת 'ווחסין'. על פי מידע שנמסר

במשפט סיום אעיר שניתן להעמיד את המחלוקת בין הרב הרצוג לחזון איש גם על הברדל השקפתי עמוק באשר לנכונות להסתייע בהישגי המדע המודרני כאמצעי לבירור בעיות הלכתיות ולקביעת פסיקה מחייבת. במקרה של הזכו המחקר המדעי מציג ראיות חזקות, אם לא מוחלטות, לקדמותו בארץ-ישראל בעת העתיקה. על כן טענתם של האוסרים את אכילת הזכו משום שמדובר במין בקר חדש, אינה עומדת במבחן המציאות ההיסטורית.

בשיחה טלפונית מהרב עזרא הררי רפול, ראש מחלקת שחיטת חוץ ברכנות הראשית לישראל, ח' בשבט תשס"ט (2 בפברואר 2009). מכל מקום, הנתונים על ייבוא הבקר לישראל משתנים תדיר.